

नागरिक सहभागिता तथा लोकतान्त्रिक सुशासन : सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालको योगदान

हेमन्तराज ओझा

परिचय

नागरिक सहभागितालाई लोकतन्त्रको अभिन्न खम्बाका रूपमा हेरिन्छ।^१ तैपनि यो विभिन्न परिप्रेक्ष्यमा कसरी सम्भव हुन्छ भन्ने राम्ररी बुझ्न अझै बाँकी छ। “नागरिक सहभागिता” भन्ने शब्द आदर्शात्मक सुनिन्छ र लोकतन्त्रीकरणको संकथनहरूमा यो कसरी प्रयोग हुन्छ भन्नेबारे सैद्धान्तिक बहसबिना नै यो प्रचलनमा आएको छ। सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ (सावउम वा यसपछि महासंघ मात्र पनि भनिएको), नेपालको देशव्यापी सञ्जाल निर्माणको अनुभवमा आधारित रही नागरिक सहभागिताको अभ्यासबारे सिकाइको सार यो लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस लेखले नेपालमा स्थानीय वन स्रोतमाथि नियन्त्रण कायम राख्न राज्यका विभिन्न संयन्त्र र विकासे विचारधाराबीच यो महासंघमा प्रादुर्भाव भएका

^१ यो लेख *हाम्रो वन सम्पदा* पत्रिकामा प्रकाशित लेख (ओझा २०६९) को केही परिमार्जित रूप हो जुन *स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी* जर्नलमा छापिएको अंग्रेजी लेख (ओझा सन् २००९बी) को अनुवादित अंश थियो। यो परिमार्जित लेख तयार पार्ने क्रममा *हाम्रो वन सम्पदा* मा छापिएको नेपाली लेखमा अंग्रेजी लेखबाट शुरूको केही खण्ड झिकेर—जुन नेपाली अनुवादित लेखमा थिएन—अनुवाद गरी थप गरिएको छ। त्यसै अनुसार आवश्यक सन्दर्भ सामग्री थपिएको छ र शीर्षक पनि अंग्रेजी लेखसँग मिल्दो गरी परिवर्तन गरिएको छ। तयार सामग्रीलाई लेखकले आवश्यक सम्पादन गरी केही ठाउँमा नयाँ तथ्यांक सहित अद्यावधिक गरेका छन्।

पथहरू पहिल्याएको छ । नागरिक सहभागिता र अन्तरक्रियात्मक शासन (डेलिबरेटिभ गभर्नेन्स) को निर्माण सम्बन्धी सैद्धान्तिक अन्तरदृष्टि दिने प्रयास यस लेखले गर्छ ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको यस दृष्टान्तले शासनमा नागरिक सहभागिताबारे विश्लेषण गर्न धेरै सघाउँछ किनभने नेपालमा सामुदायिक वनको लामो इतिहाससँगै महासंघको प्रादुर्भाव भएको हो । परम्परागत रूपमा सामुदायिक वन व्यवस्थापन गरिआएको भए पनि सन् १९५७ मा वन राष्ट्रियकरण भएको थियो । सन् १९७८ मा पञ्चायत वन नियमावली, २०३५ मार्फत नेपाल सरकारले स्थानीय समुदायलाई (शुरूमा पञ्चायत र पछि स्थानीय समुदायहरू) वनको व्यवस्थापन तथा प्रयोगको अधिकार दियो । यो परिवर्तन धेरै दशकदेखि विद्यमान राज्य केन्द्रित शैलीको विफलता महसुसपछि भएको थियो (गिल्मोर र फिसर सन् १९९१) । सन् १९७० को अन्त्यतिर पश्चिमा मिडियामा हिमाली संकट (हिमालय डिग्रेडेसन) को समाचार प्रवाह भएपछि नेपालमा संरक्षण सम्बन्धी काम गर्न आएका अन्तर्राष्ट्रिय एजेन्सीले राज्यको यस कदममा केही अंश लगानी गरेका र प्राविधिक सहयोग दिएका थिए । दाताको प्राविधिक र संस्थागत सहयोगमा सञ्चालन गरिएको देशव्यापी सामुदायिक वन कार्यक्रमले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह (सावउस वा यसपछि उपभोक्ता समूह मात्र पनि भनिएको) गठन गर्न लगानी गरेको थियो । सन् १९९६ मा केही सय उपभोक्ता समूहको सदस्य सहित महासंघ गठन भएको थियो भने अहिले सबैजसो उपभोक्ता समूह नै यसका सदस्य भइसकेका छन् । गठन भएको १५ वर्ष भित्रमा देशका सबै जिल्लामा जिल्ला संघ बनाइसकेको देशकै सबैभन्दा ठूलो नागरिक समाजको संस्था बन्न पुग्यो महासंघ ।^२ नागरिक सहभागिताको प्रवर्द्धन र नेपालमा वनको शासनलाई लोकतन्त्रीकरण गर्न योगदान गरेको महासंघले दाबी गर्दैआएको छ । यतिमात्र होइन यसले सामुदायिक वन स्रोतमाथि अधिकार दाबी गर्न स्थानीय समुदायलाई सजग र सशक्त बनाएको विश्वास गरिन्छ । तर यस संस्थाले यो दाबी कतिसम्म साकार पायो ? यसको प्रेरक शक्ति के हो र महासंघले दिनदिनैको प्रक्रियामा कसरी संघर्ष गर्छ ? यसले ट्याक्कै के हासिल गरेको छ र के चुनौती सामना गर्दैछ ? यिनै प्रश्नको उत्तरमा यो लेख केन्द्रित छ ।

यो लेख लेखकको सन् १९९५ देखि सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको विकास प्रक्रियामा संलग्न भएको अनुभवमा आधारित छ । लेखक यस महासंघसँग अनुसन्धान साझेदार, अभियान सह-आयोजक र अनौपचारिक रणनीति सल्लाहकारको रूपमा निरन्तर सन् २०११ सम्म सम्पर्कमा थियो । यस लेखकले यस संस्थाको प्रक्रियाबारे अध्ययन गरेको छ र यसबारे लेखहरू लेखेको छ (ओझा सन् २००२; ओझा र अरू सन् २००७; ओझा र तिम्सिना सन् २००८; ओझा सन् २००९ए) । यो लेख यस संस्थाबारे लेखकले पहिले लेखेका अरू लेखमा पनि आधारित छ । यस संस्थालाई नजिकबाट नियालेको

^२ नेपालभरि वैशाख २०७७ सम्ममा करिब २५ हजार यस्ता उपभोक्ता समूह गठन भइसकेका छन् ।

र नेपालमा वन शासनको लोकतन्त्रीकरण प्रवर्द्धन गर्न यस संस्थासँग सहकार्य गर्दा प्राप्त भएको अन्तरदृष्टिलाई लेखले प्रस्तुत गर्छ ।

नेपाली वन क्षेत्रमा नागरिक सहभागिताको इतिहास र सन्दर्भ

नेपालमा वन शासनको इतिहासमा प्राविधिक-प्रशासनिक कर्मचारीतन्त्र र राजनीतिक टाठाबाठा शासकको रणनीतिक स्वार्थ छ । वि.सं. २०४६ मा ठूलो राजनीतिक परिवर्तन नहुँदासम्म नीति निर्माण प्रक्रियामा नागरिक समाजको सहभागिताको सम्भावना कम थियो ।^३ वि.सं. २०१३ मा निजी वन राष्ट्रियकरण ऐन लागू नभएसम्म सबै वन सरकार-प्रायोजित स्थानीय पदाधिकारीले नियन्त्रण गरेका थिए ।^४ जब दोस्रो विश्व युद्धपछि राज्य योजनाबद्ध विकासको युगमा पुग्यो र विदेशी सहयोगको प्रभाव पनि बढ्यो, तब सरकार केन्द्रित विकासलाई अझ बलियो बनाइयो (ब्लेकी र अरू सन् २००१) । शासकहरूले आफ्नो फाइदाका लागि वन, जमिन र रूख राष्ट्रियकरण गरे (रेग्मी सन् १९७८) भने विकासको नाममा आधुनिकता परियोजनाले प्रविधिवादी (टेक्नोक्रेटिक) राज्यको विस्तारमा मद्दत पुऱ्याए (ब्लेकी र अरू सन् २००१) । सम्भवतः नेपालको अरूभन्दा वन क्षेत्रमा यो प्रभाव बढी देखिन्छ ।

राष्ट्रियकरण ऐन, २०१३ मार्फत राज्यले निजी समूहबाट वन लिँदा स्रोतमाथि जनताको पहुँच बढ्ने अनुमान गरिए पनि कडा कानूनी संयन्त्र बनाई स्थानीय समुदायलाई वन स्रोत नियन्त्रणबाट विमुख गरी प्राविधिक-प्रशासनको क्षेत्र बनाइयो (मल्ल सन् २००१; ओझा सन् २००८) । वन प्रशासनलाई बलियो पार्नुका साथै वनमा राष्ट्रिय नियन्त्रण बढाउन सन् १९६७-१९७८ मा केही कानून लागू गरिएका थिए, जसले स्थानीय जनतालाई वन शासनबाट विमुख गरायो ।^५ यसले गर्दा वि.सं. २०३६ मा वन नियममा परिवर्तन गरी

^३ नेपालको आधुनिक इतिहासको विगत २४० वर्षमा वि.सं. २००७, २०४६ र २०६३ पछिका केही वर्षलाई छोडेर मुख्यतः शाह र राणा परिवारले राज्यमा नियन्त्रण जमाएको थियो । यो बेला राज्य व्यवस्थामा शक्तिको प्रवाह शाह वा राणा परिवारबाट हुने र स्थानीय सामन्तीको सञ्जाल मार्फत किसानबाट प्रबल सम्भ्रान्तमा आर्थिक अतिरिक्त प्रवाह हुने सामन्ती चरित्र थियो (रेग्मी सन् १९७८) । तर वि.सं. २००७ पछि नियन्त्रण संयन्त्रमा बिस्तारै पकड कम भएको थियो ।

^४ २००७ सालमा राणा शासन विरुद्ध संघर्षपछि “सीमित प्रजातन्त्र” प्राप्त भएको थियो तर २०१७ सालमा राजाले सबै शक्ति ग्रहण गरी पार्टी बिनाको निरंकुश पञ्चायत व्यवस्था लागू गरे जुन २०४६ सालको आन्दोलनपछि समाप्त भयो ।

^५ यहाँ दुई ओटा कानून उल्लेखनीय छन्—वन ऐन, २०१८ र वन संरक्षण ऐन, २०२४ । पछिल्लो कानूनले गैरकानूनी तरिकाले वन प्रयोग गर्नेलाई गोली समेत हान्ने अधिकार स्थानीय वन संरक्षकलाई दिएको थियो ।

स्थानीय सहभागितालाई ठाउँ नदिइएसम्म वन व्यवस्थापनमा नागरिकको लोकतान्त्रिक स्थान पूर्णतः बन्देज थियो ।

सन् १९७० को दशकको अन्त्यमा वनमा निर्भर रहेका स्थानीय नागरिकको सक्रिय सहयोगबिना वन संरक्षण गर्न नसकिने कुरा स्वीकार गरेपछि नागरिक सहभागितालाई ध्यान दिइएका नीति बन्न थाले ।^६ सन् १९७० मा हिमाली संकट संवेदनशील वातावरणीय संकटका रूपमा प्रक्षेपित गरिएसँगै (इकहोम सन् १९७६) अन्तर्राष्ट्रिय विकास तथा वातावरणीय संस्था र पश्चिमा सरकारहरूलाई हिमालय संरक्षणमा योगदान गर्न नैतिक दबाव बढ्यो (गुटमन सन् १९९७) । यसका कारण पूर्वाधार र प्रविधि हस्तान्तरणलाई महत्त्व दिइरहेको विकासको अवधारणाले वातावरणीय मोड लियो (कामेरुन सन् १९९८) । यतिमात्र होइन, नेपालको रणनीतिक भू-राजनीतिक अवस्था (चीन र भारत बीचको अवस्थिति) तथा नाजुक वातावरणको अवस्थाले दुई र बहुपक्षीय दातालाई (मेट्रज सन् १९९५) आकर्षित गर्‍यो र उनीहरूले वन र वातावरणलाई एकीकृत संरक्षण र विकास परियोजनाको मुख्य अंग माने ।^७ सन् १९८० मा वातावरण क्षयीकरण र गरिबीको दोहोरो संकटको अनभूतिले सहभागितामूलक वन अभ्यासको (होब्ले सन् १९९६; मल्ल सन् १९९७) उदय गरायो । जसले वन स्रोतको शासन र व्यवस्थापनमा वनमा आश्रित स्थानीय समुदायको बृहत् स्थान निर्माण गर्न सघायो ।^८ निरंकुश पञ्चायत शासनमा राज्य विरोधी प्रतिरोधलाई विफल पार्न पनि स्थानीय पञ्चायतलाई केही आर्थिक तथा सांकेतिक ठाउँ दिने काम यस सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको अवधारणाले गर्‍यो । विकासको केन्द्रीकृत अभ्यासलाई छोडी विकेन्द्रीकरण र प्रत्यायोजन (डिभोलुशन) मा स्पष्ट सरकारी प्रतिबद्धता जनाउन दाताको प्रभाव पनि बढ्दै थियो ।

देशको वन स्रोतको संरक्षण र व्यवस्थापनमा स्थानीय जनताको सहभागितालाई मान्यता दिने वन विकास गुरुयोजना बनाउन विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय एजेन्सीहरूले नेपाली सरकारलाई सघाएका थिए । सन् १९८९ मा यो गुरुयोजना बनाउने काम अन्तिम चरणमा हुँदा र यो औपचारिक रूपमा लागू गरिँदा जनआन्दोलन उत्कर्षमा पुग्यो र सन् १९९० मा नेपालमा

^६ यो सन् १९७४ मा भएको देशव्यापी वन अधिकारीको भेलामा महसुस भएको थियो ।

^७ शुरुमा विश्व बैंक र संयुक्त राष्ट्र खाद्य एवं कृषि संगठन, पछि द्विपक्षीय र अन्तर्राष्ट्रिय दाताको एक समूहले राष्ट्रिय सरकारलाई वन शासनमा अधिकार प्रत्यायोजन गर्न दबाव दिएका थिए ।

^८ वन ऐन, २०४९ ले वनमा आश्रित र सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिका सदस्य हुन चाहने नेपाली नागरिकलाई निम्न अधिकार प्रदान गरेको छ : (क) अविच्छिन्न अधिकार सहित संगठित हुन, (ख) वन पैदावारमाथि हकचलन गर्न, (ग) दिगो प्रयोगलाई ध्यान दिई १०० प्रतिशत सुविधा लिन, र (घ) यदि सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्यकारी समितिले दिगोपनको मापदण्ड पूरा नगरेका कारण सरकारले सामुदायिक वनबाट झिक्दा पनि नागरिकको नैसर्गिक अधिकार रहने ।

बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भयो । मुख्यतः सामुदायिक वन कार्यक्रमलाई विस्तार गर्दै त्यस पछिका सरकारहरूले वन शासनमा नागरिक सहभागिताको सम्भावना र स्थानलाई अझ खुला बनाए । तै पनि यो कुरा ध्यान दिन आवश्यक छ कि नागरिक सहभागिताको मार्ग सरल र सिधा थिएन । सन् १९९० को मध्यसम्म पनि सरकारी निकाय र दाताको परियोजनाले समुदायमा अधिकारको प्रत्यायोजन गर्दा सम्भवतः उनीहरूले नागरिकलाई आफ्नो चासो र अधिकार उठाउन सक्षम बनाउने एक आधारभूत राजनीतिक प्रक्रिया हो भनेर यसलाई मानेका थिएनन् । न सामुदायिक वनमा सरकारको भूमिका र “हस्तक्षेप” माथि समेत नागरिकले प्रश्न गर्न सक्छन् भन्ने नै मानेका थिए । एक वरिष्ठ वन अधिकारीले यस लेखकलाई भनेको कुरामा यो प्रतिबिम्बित हुन्छ । उनको भनाइ थियो, “सरकारले सरकारकै विरोधमा काम गर्ने महासंघ गठन गर्ने कानूनी अधिकार स्थानीय समुदायलाई दिने गल्ती गरेको छ ।”^९ सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघका नेताहरू पनि *वन ऐन*, २०४९ ले स्थानीय समुदायका लागि वनको व्यवस्थापन र प्रयोगको अधिकार दिएको भनी तारिफ गर्छन् । तर यस महासंघको उत्थान र विस्तार नै आफैमा वन व्यवस्थापनमाथि हकदाबी र विवाद सम्बन्धी जटिल राजनीति हो जुन औपचारिक रूपमा राज्यबाट स्थानीय समुदायलाई अधिकार हस्तान्तरणको प्रक्रियाको बुझाइभन्दा फरक छ ।

नेपालमा सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको उत्थान

सन् १९७० को अन्त्यतिर जब सरकारले स्थानीय समुदायलाई वन संरक्षणमा “संलग्न” गराउन तयार भयो तब दाताहरूले सरकारलाई वन उपभोक्ता समूह बनाउन मध्य पहाडको वनमा सहयोग गरे जहाँ व्यापारिक सम्भावना कम थियो, राज्यले कर उठाउने सम्भावना नगन्य मात्रामा थियो र अप्ट्यारो भौगोलिक अवस्थाका कारण सरकारलाई संरक्षण कानून लागू गर्न गाह्रो थियो । अर्कोतर्फ, वन शासनमा समुदाय सहभागिताको पक्षमा जनआन्दोलनपछि बनेको नयाँ निर्वाचित प्रजातान्त्रिक सरकार र संसद् दरिलोसँग उभियो । यही परिप्रेक्ष्यमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई कानूनी रूपमा निश्चित वनलाई व्यवस्थापन, विकास, संरक्षण र प्रयोग गर्दै सामुदायिक वनको रूपमा विकास गर्नसक्ने अविच्छिन्न स्वशासित र स्वतन्त्र संस्था मान्ने *वन ऐन*, २०४९ लागू भयो । यस्तो वनको क्षेत्रफल समुदायहरूकै “तत्परता र क्षमता” मा निर्भर हुने कानूनी व्यवस्था आयो । यी उपभोक्ता समूहको नेतृत्व नै सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको स्थानीय तहका आधारभूत स्तम्भ हुन् ।

बेलायत, अस्ट्रेलिया, स्वीट्जरल्याण्ड र डेनमार्क जस्ता विभिन्न दाताको सहयोगमा द्विपक्षीय परियोजनाले यस्ता उपभोक्ता समूह बनाउन सजिलो बनायो । सन् १९८० को

^९ फेब्रुअरी २००९ मा दोस्रो तहको वन अधिकारीसँग गरिएको अन्तर्वार्ता ।

दशकको शुरूका केही समयमा केही सय संख्याका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह सन् १९९० को दशकको मध्यसम्म आइपुग्दा केही हजारको संख्यामा पुगे । वन स्रोत व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायको अधिकार सुनिश्चित गर्ने एक स्वायत्त संस्थाका रूपमा गठन गरिएका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको संख्या बढ्दै जाँदा ती सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका नेतृत्वकर्ताहरू र सामुदायिक वनमा सहयोगी संस्थाले (मुख्यतः द्विपक्षीय परियोजना र अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्था) सामुदायिक वनहरूको सञ्जाल निर्माणको अवधारणा विकास गरे । यसपछि स्थानीय रूपमा विभिन्न जिल्लाहरूमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सञ्जाल बन्न थाले । यस क्रममा सर्वप्रथम धनकुटामा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सञ्जाल निर्माणको अवधारणा आएको थियो (ओझा र तिम्सिना सन् २००८) ।^{१०}

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघका संस्थापक अध्यक्ष हरि न्यौपाने सम्झन्छन् :

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ निर्माण गर्नुको मुख्य उद्देश्य भनेको देशमा स्थानीय समुदाय नियन्त्रित वनको क्षेत्र विस्तार गर्नु नै थियो । २०५१ सालमा वन नियमावली बनाई वन ऐन, २०४९ पूर्ण रूपमा लागू गरियो । यद्यपि समुदायलाई वन हस्तान्तरण गर्ने गति अत्यन्तै सुस्त थियो । वन कर्मचारीहरूको शक्ति क्रमशः क्षीण हुँदै जाने भएकाले समुदायलाई वन हस्तान्तरण गर्न उनीहरू उत्साही थिएनन् । सोही समयमा हामीले प्रजातान्त्रिक पद्धतिको थालनी गरे पश्चात् जनताहरू संगठन एवं अधिकारका बारेमा कुरा गर्न शुरू गरे । म स्वयं पनि राजनीतिक कार्यकर्ता भएकाले संगठन विस्तारको रणनीतिलाई अझ बढी महत्त्व दिएको थिएँ । परियोजनामा काम गर्ने केही व्यक्तिहरूले

^{१०} जुलाई २, १९९२ मा धनकुटा नगरपालिकाको सिल्ढुंगा, पाल्ले पाङ्सिङ, पञ्चकन्या र सनसारी सुके पोखरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका प्रतिनिधिहरूले तत्कालीन जिल्ला वन अधिकृत र बेलायत सरकारद्वारा सञ्चालित कोशी हिल सामुदायिक वन परियोजनासँग उक्त समयसम्म गठन भएका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको संख्या एवं उनीहरूको काम गर्ने तौरतरिका तथा अनुभव आदान प्रदान गर्ने प्रक्रियाका बारेमा प्रश्न गरे । यसको जबाफमा जिल्ला वन कार्यालयका तत्कालीन कर्मचारी, परियोजनाका प्रतिनिधि तथा सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरू सहितको उपस्थितिमा एक गोष्ठीको आयोजना गर्ने निर्णय गरी नौ सदस्यीय गोष्ठी आयोजक समिति समेत गठन गरियो । उक्त समितिले धनकुटा जिल्लाभरि रहेका प्रत्येक सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका दुई/दुई जना प्रतिनिधि सहित जुलाई २४-२६, १९९२ मा एक गोष्ठीको आयोजना गर्‍यो । यही नेटवर्किङ गोष्ठीको सिकाइसँगै धनकुटा जिल्लाभित्र त्यस्ता अरू गोष्ठी पनि सञ्चालन गरिए । पछि त उक्त नेटवर्किङ गोष्ठीलाई जिल्ला वन कार्यालयको वार्षिक कार्यक्रमकै रूपमा समेत सञ्चालन गरियो । यस्ता गोष्ठीहरू कोशी हिल तथा अन्य द्विपक्षीय परियोजना कार्यान्वयन भएका भोजपुर लगायतका अन्य जिल्लाहरूमा समेत सञ्चालन गरियो ।

समेत यस्तो सञ्जाल निर्माण तथा स्थानीय समुदायको संगठन विस्तारको उपायलाई सहयोग गरेको भेटेँ ।^{११}

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको राष्ट्रिय सञ्जाल निर्माणको पहिलो पहलका रूपमा द्विपक्षीय वन परियोजनाका केही विशेषज्ञहरू र संस्थापक नेतृत्वकर्ताहरूको साझेदारीमा सन् १९९२ मा २८ जिल्लाका ४० प्रतिनिधिहरूको बैठक आयोजना गरियो । संस्थापक अध्यक्ष न्यौपाने भन्छन् :

व्यापक छलफल पश्चात् हामीले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको राष्ट्रिय सञ्जाल निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेकोमा सहमत भयौँ । यद्यपि सञ्जाल निर्माण गर्न आवश्यक सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सहभागिता यथेष्ट थिएन । त्यसैले हामी आ-आफ्ना जिल्लामा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सञ्जाल निर्माण गर्ने वाचा सहित फर्कियोँ । म पनि मेरो जिल्ला भोजपुरमा फर्किएपछि सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूको जिल्ला स्तरीय सञ्जाल निर्माण गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गराएँ । मे १९९५ मा सामुदायिक वन उपभोक्ता र निजी रूख उत्पादकहरूको उपस्थितिमा बुढानीलकण्ठमा राष्ट्रिय महासंघ निर्माणको अर्को कोसिस स्वरूप राष्ट्रिय बैठकको आयोजना गर्थ्यौँ । उक्त बैठकमा पनि महासंघ निर्माणका लागि चाहिने सक्षम नेता/नेतृहरूको संख्या न्यून थियो । काभ्रे जिल्लाको बुडोलमा हामी पुनः अर्को बैठकको आयोजना गरी सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको तदर्थ समिति बनाउन सफल भयौँ ।^{१२}

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ पनि नेपालको संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम अन्य गैरसरकारी संस्था सरह जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएको छ । संस्था दर्ताका लागि पूरा गर्नुपर्ने सरकारी प्रक्रिया बाहेकको काम गर्न सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ स्वतन्त्र छ । यद्यपि सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले भने जिल्ला वन कार्यालयसँग सहकार्य गर्नुपर्दछ । महासंघको विधान अनुसार देशभरका जिल्ला तथा गाउँ/नगर तहका महासंघहरू स्थापना गर्ने प्रावधान छ । जनवरी २०१० मा गरिएको महासंघको विधान संशोधन अनुसार यसको राष्ट्रिय कार्य समितिको कार्यकाल तीन वर्षबाट बढाएर चार वर्ष पुऱ्याइएको छ । यसै गरी जिल्ला कार्य समितिको कार्यकाल पनि चार वर्ष नै तोकिएको छ । विधान संशोधन अनुसार महासंघको साधारणसभा पछिको दोस्रो ठूलो सर्वोच्च निकाय राष्ट्रिय परिषद् प्रत्येक दुई/दुई वर्षमा बस्दछ । जिल्ला महासंघ गठन गर्नका लागि उक्त जिल्लामा कम्तीमा दश ओटा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह महासंघमा आबद्ध हुनुपर्ने

^{११} न्यौपानेसँग वैशाख १४, २०६७ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१२} न्यौपानेसँग वैशाख १४, २०६७ मा गरिएको कुराकानी ।

प्रावधान छ । वैधानिक रूपमा विधानै दर्ता भएका जुनसुकै सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू पनि महासंघको सदस्य हुन योग्य हुन्छन् । सदस्य समूहहरूले महासंघलाई प्रथम पटक सदस्यता शुल्क रु. ३०० र वार्षिक नवीकरण शुल्क रु. १०० बुझाउनु पर्दछ । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले बुझाएको सदस्यता शुल्कको ३० प्रतिशत केन्द्रीय महासंघमा, ४० प्रतिशत जिल्ला महासंघमा र ३० प्रतिशत गाउँ/नगर महासंघमा वितरण गरिन्छ । महासंघको विधान अनुसार यसका प्रत्येक संरचनागत तहमा ५० प्रतिशत महिला हुनु अनिवार्य छ । शुल्क र संरचना समयानुकूल परिमार्जित गर्दै लगिएका छन् ।

केही वर्षयता महासंघले देश बाहिरका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संगठन सँगको सम्बन्ध समेत विस्तार गरेको छ । यो सामुदायिक वनका लागि ग्लोबल एलायन्सको नेतृत्वदायी सदस्यका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत अधिकारमा आधारित पैरवीमा सक्रिय रूपमा सहभागी भइरहेको छ । संयुक्त राष्ट्र संघको वन मञ्चमा महासंघलाई नियमित रूपमा निमन्त्रणा गरिन्छ । यो कैयौं अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक समाजका सञ्जालहरूको समेत सदस्य रहिआएको छ । यसको एक दर्जनभन्दा बढी केन्द्रीय स्तरका कार्यकर्ताहरू अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका वन अधिकार सम्बन्धी आन्दोलन तथा जलवायु परिवर्तन लगायतका वन नीतिसँग सम्बन्धित विभिन्न सवालमा हुने छलफलमा समेत सक्रिय छन् ।

महासंघको उदय र विस्तार

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ उदय हुनुको कारक तत्त्वका बारेमा संस्थापक सल्लाहकार मध्येका एक डम्बर तेम्बे यस्तो भन्छन् :

मेरो विचारमा महासंघ स्थापना हुनुका मुख्य तीन कारक तत्त्व छन् । पहिलो, हामीले उनीहरूलाई दिएको सहजीकरणको सहयोग । महासंघका तत्कालीन नेतृत्वकर्ताहरूलाई निरन्तर सल्लाह र सहयोग दिने हामी पाँच जना सल्लाहकारहरू थियौं । दोस्रो, सञ्जाल बनाउने प्रक्रियामा फोर्ड फाउण्डेशनले आर्थिक सहयोग गरेको थियो । राष्ट्रिय महासंघ स्थापना भए लगत्तै उसले संस्थागत विकास कोष दिएको थियो । तेस्रो, २०४६ सालमा आएको बहुदलीय राजनीतिक पद्धति पनि राजनीतिक परिचालनमा बढी सकारात्मक थियो । महासंघका संस्थापक अध्यक्ष स्वयं पनि भोजपुर जिल्ला विकास समितिका उप-सभापति थिए । उनको समूह कुनै पार्टीगत संलग्नतालाई बेवास्ता गर्दै समुदायको सवाललाई उठाउन सक्षम भयो ।^{१३}

^{१३} तेम्बेसँग वैशाख १४, २०६७ मा गरिएको कुराकानी ।

महासंघका संस्थापक सल्लाहकारले भने जस्तै राजनीतिक रूपमा सक्रिय नेतृत्वकर्ताहरूले महासंघ स्थापना र यसको प्रवर्द्धनमा संलग्न हुनु नै यसको सफलताको एक अभिन्न अंग हो । महासंघका धेरैजसो संस्थापक सदस्यहरू राजनीतिक क्षेत्रमा लामो अनुभव भएका व्यक्तिहरू थिए । उनीहरू पञ्चायत शासनका विरुद्ध तीन दशकदेखि लडिरहेका राष्ट्रिय स्तरका मुख्य राजनीतिक पार्टीका स्थानीय तहका प्रमुख नेतृत्वकर्ता थिए । यसर्थ पनि उनीहरूले महासंघमा दातृ निकायमा काम गर्ने विद्वानहरूका सल्लाहभन्दा अझ अगाडि गएर संगठन गर्ने राजनीतिक तरिका र ढाँचा समेत घुसाए । यसले गर्दा विकास अभ्यासका मूल प्रवाहमा देखिने समान प्रक्रिया जस्तै महासंघलाई विशुद्ध सामाजिक परिचालनको अवधारणामा सीमित नराखी एउटा सशक्त बनाउन सहयोग पुऱ्यायो । यस संगठन बाहेक महासंघका संस्थापक सदस्यहरूले सल्लाहकार, शुभचिन्तक एवं विकेन्द्रीकरणको पक्षधरहरू सँगको साझेदारीलाई बढाउँदै लगे । यस प्रकारका सहकार्यले उनीहरूलाई संस्थागत विकासका लागि चाहिने स्रोत जुटाउन, सवालको विश्लेषण गर्न, रणनीति तय गर्न तथा कार्यकर्तामा आधारित सञ्जाल निर्माणका लागि चाहिने तालिम आयोजना गर्न थप सहयोग पुग्यो ।

केन्द्रीय महासंघले क्रमशः जिल्ला महासंघहरूको संख्या बढाउँदै लैजाँदा देशभर यसका स्थानीय कार्यकर्ताहरूको संख्या पनि बढ्दै गयो । यसले गर्दा महासंघको अवधारणा तथा दर्शनको दायरा समेत बढ्दै गयो । उपभोक्ता समूहहरू स्थानीय रूपमा सबैले स्वीकारेका तथा सामाजिक क्षेत्रमा काम गरी राजनीतिक क्षेत्रमा फड्को मार्न समेत सहज हुने भएका कारण स्थानीय स्तरका हजारौं राजनीतिक नेतृत्वकर्ता एवं कार्यकर्ता बीचमा महासंघ अझ धेरै आकर्षक र लोकप्रिय बन्दै गयो । सन् २०१० को जनवरी सम्ममा महासंघले तीन ओटा साधारण सभा, एउटा विशेष साधारण सभा, पाँच ओटा राष्ट्रिय परिषद् बैठक र महासंघको तल्लो तहसँग कैयौं भेला सम्पन्न गर्न सफल भयो । यी विभिन्न तहका छलफल, बैठक तथा सभाहरूले महासंघको सक्रियतालाई बढाउन सहयोग गरे । यसका सबै संरचनागत तहमा महिला र पुरुषको बराबर सहभागिताको अनिवार्य प्रावधानले विभिन्न तहमा गतिविधि सञ्चालन गर्न एवं प्रजातान्त्रिक सम्बन्ध विस्तार गर्न समेत उल्लेख्य रूपमा सहयोग पुगेको छ ।

महासंघले के प्राप्त गर्‍यो ?

महासंघको उदयका कारण नेपालको वन सुशासनका क्षेत्रमा कम्तीमा तीन ओटा परिणाम आएको मान्न सकिन्छ : (१) स्वायत्त शासन एवं स्थानीय जनताको सहभागिताका लागि वनमा आश्रित स्थानीय जनसमुदायको परिचालन, (२) वन सुशासनमा लामो समयदेखि व्याप्त प्राविधिक-प्रशासनिकको प्रभुत्वमाथि चुनौती, र (३) विकास प्रक्रिया, रणनीति र स्रोतमाथि स्थानीय जनताको नियन्त्रणमा वृद्धि । वन क्षेत्रमा नागरिक चेतनामा अभिवृद्धि

तथा परिचालन मार्फत महासंघले वनमा प्रचलित र प्राविधिक सवालमा राजनीतिक प्रक्रिया एवं अभ्यासमा परिवर्तन गर्न सहयोग गर्‍यो। साथै, यसले स्थानीय समुदाय एवं राज्यबीच सम्बन्ध स्थापनाको माध्यमका रूपमा समेत काम गर्‍यो। गैरसरकारी संस्था वा संगठनमध्ये महासंघले नै विभिन्न दातृ निकाय तथा सरकारी कर्मचारीहरू मात्र हाबी रहेको वन नीति प्रक्रियामा नागरिक अवधारणा सामेल गरायो। नागरिकका तर्फबाट महासंघले विभिन्न किसिमका परियोजना समेत सञ्चालन गरी प्रचलित जिल्ला वन कार्यालय, परियोजना तथा वन क्षेत्रमा कार्यरत अन्य गैरसरकारी निकायभन्दा भिन्न प्रकारले जानकारी एवं सूचना प्रसारण एवं जनचेतना अभिवृद्धिमा सहयोग गर्‍यो। सामुदायिक वन परियोजनाहरू लागू नभएका जिल्लाहरू (खास गरी वन कार्यालयहरूले जनतालाई उनीहरूको अधिकारबारे जानकारी दिन हिचकिचाउने तराई क्षेत्र) मा समेत महासंघले स्थानीय जनतालाई सामुदायिक वन सम्बन्धी प्रचलित कानूनी प्रावधान बारेमा जानकारी प्रवाह गर्ने काममा उल्लेख्य भूमिका खेल्‍यो।

महासंघ तथा उपभोक्ता समूहहरूको सञ्जाल निर्माण हुनुभन्दा पहिलासम्म सामुदायिक वन प्रसार सम्बन्धी सम्पूर्ण काम वन विभाग तथा द्विपक्षीय वन परियोजना मार्फत मात्र हुने गर्दथे। सन् १९९० को दशकको मध्य सम्ममा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूको उपस्थिति समेत अत्यन्तै न्यून थियो। यस्तो अवस्थामा महासंघले लामो समयदेखि सरकारको नियन्त्रणमा रहेको वन स्रोतमा स्थानीय समुदायको अधिकार स्थापना गर्न जनचेतना अभिवृद्धिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्‍यो। जनचेतनाका केही कार्यक्रमहरू स्थानीय जनताको चाहना विपरीत लाद्न खोजिएका सरकारी प्रस्तावका विरुद्ध तथा दीगो वन व्यवस्थापनका लागि जनतालाई अभिप्रेरित गर्नमा समेत केन्द्रित रहे। महासंघको जनचेतना अभियान यसअघि विदेशी परियोजनाबाट गरिएभन्दा बढी नागरिक अधिकारमुखी देखिए।

महासंघले राज्य केन्द्रित वन व्यवस्थापन तथा प्राविधिक प्रशासनिक रूपबाट निर्देशित वनसँग सम्बन्धित अन्य कानूनी प्रावधानका विरुद्ध अदालती संघर्ष समेत गर्‍यो। यसका साथै महासंघले सावउसहरूलाई वनमाथि समुदायको अधिकार तथा वातावरणका सम्बन्धमा कानूनी सहायता तथा सल्लाह पनि प्रदान गर्‍यो। महासंघका कानूनी अधिकृतका अनुसार सन् २००९/२०१० मा कम्तीमा सात ओटा मुद्दाहरू महासंघ वा महासंघको सहयोगमा सावउसहरूले जिल्ला वा सर्वोच्च अदालतमा पेस गरेका थिए। यी कदमहरूले सरकारी नीतिमा आवश्यक प्रावधान उल्लेख गर्न, नागरिक सहभागिता बढाउन वा वन स्रोतमा आधारित जनताहरूलाई असर गर्ने खालका सरकारी निर्णयहरू माथिको संवैधानिक हैसियतका बारेमा प्रश्न उठाउन सहयोग पुगेको छ।

वन तथा प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित सवाल बाहेक महासंघले यसका सदस्य समूहहरूको प्रजातन्त्र एवं मानवअधिकार स्थापनाका लागि हुने राजनीतिक आन्दोलनमा

सहभागी गराउन समेत उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको छ । सन् २००६ मा भएको दोस्रो जनआन्दोलनमा सामुदायिक अधिकारका मुद्दालाई अगाडि साँदै महासंघले आफ्ना सदस्य सावउसहरूलाई व्यापक परिचालन गर्‍यो । यसले महासंघको प्रजातन्त्रिक पद्धति र वन स्रोतमाथि समुदायका अधिकारलाई प्रस्ट पार्दछ । सन् २०१५ मा नयाँ बन्ने संविधानमा वन स्रोतमा सामुदायिक अधिकार एवं स्वायत्तताको माग गर्दै महासंघले अप्रिल २०१० मा गरेको वन दौडाहा कार्यक्रममा वनमा आश्रित दसौँ हजार जनता सडकमा उत्रिएका थिए । गैरसरकारी संस्था तथा प्राकृतिक स्रोत उपभोक्ताका अन्य महासंघहरू सँगको साझेदारीमा यस महासंघले नयाँ संविधानमा प्राकृतिक स्रोतमाथि सामुदायिक एवं एकीकृत अधिकारको वकालत गर्दै देशभर स्थानीय समुदायलाई सक्रिय रूपमा परिचालन समेत गर्‍यो ।

महासंघले स्थापनादेखि सन् २०१० सम्म गरेको कार्यबाट वन सुशासनमा जनशक्ति परिचालनले स्थानीय जनता र वन विभाग लगायत राज्यका वन क्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य निकायबीच प्रचलित “शासक र रैती” सम्बन्धलाई क्रमशः अन्तरक्रियात्मक शासन (डेलिबरेटिभ गभर्नेन्स) सम्बन्धतर्फ उन्मुख हुन सहयोग पुग्यो । यस प्रकारका शक्ति सम्बन्धका कारण सरकारले एकतर्फी एवं विवादस्पद निर्णय लागू गर्न नसकेको अवस्थामा वन क्षेत्रमा प्रजातान्त्रिक बहस, छलफल तथा समझदारीको महत्त्व बढ्दै गयो । महासंघ आफै पनि अवस्था अनुसार वन मन्त्रालय र वन विभागको एक सशक्त साझेदारी र विरोधी पक्ष दुवैका रूपमा स्थापित भयो । यसले वन स्रोतमा सुशासन तथा प्रजातान्त्रिक बहसयुक्त वन सुशासन प्रक्रियालाई स्थापित गर्न मद्दत पुग्यो । महासंघको सल्लाहकारका रूपमा सहयोग गर्दै आएका विभिन्न वन परियोजनामा कार्यरत व्यक्तिहरूले प्रभावकारी वन स्रोत व्यवस्थापनको उद्देश्य प्राप्त गर्न वन सुशासनका क्षेत्रमा बहस, पैरवी र नागरिक सहभागिताबारे निरन्तर जानकारी गराइरहे । यस प्रकारका चेतना अभिवृद्धिले सावउसहरू र वन विभाग बीचको परम्परागत सम्बन्धलाई तोड्दै समूहहरूको नागरिक शक्ति बढाउन थप सहयोग पुग्यो ।

महासंघले अयोजना गरेका आन्दोलन तथा पैरवी अभियानबाट प्रभावित भई सिँचाइ, खानेपानी तथा बिजुली लगायत अन्य क्षेत्रमा समेत सामुदायिक सञ्जाल वा महासंघ निर्माण भए । यस महासंघले अन्य सञ्जाल वा महासंघहरूसँग समेत सहकार्य गर्दै समग्र प्राकृतिक स्रोत माथिको सामुदायिक अधिकारका लागि हुने आन्दोलनको समेत नेतृत्व गर्‍यो । यसका साथै महासंघ एसिया तथा अन्य क्षेत्रमा समेत वन सुशासनमा प्रजातन्त्रीकरण तथा विकेन्द्रीकरणका लागि अग्रसर सामुदायिक सञ्जालको अन्तर्राष्ट्रिय नमुनाका रूपमा स्थापित छ ।

महासंघ र नागरिक सहभागिता

नेपालको वन क्षेत्रमा महासंघ नेतृत्वको नागरिक सहभागिताको लडाईं भनेको नागरिक सहभागिताको प्रमुख अड्चनका रूपमा रहेको वन सुशासनमा प्राविधिक-प्रशासनतन्त्रको एकल नियन्त्रणलाई चुनौती दिनु थियो। संस्थागत स्वायत्तता तथा स्रोतमाथि समूहको कानूनी अधिकार सहित सावउसहरूको स्थापनापछि पनि समूहहरूले प्राविधिक ज्ञानको आवश्यकता र चाहना बमोजिमभन्दा पनि सरकारबाट मात्र वन व्यवस्थापनका लागि चाहिने प्राविधिक ज्ञान लिनुपर्ने व्यवस्था भने कायम नै रह्यो। वन ऐन, २०४९ ले सावउसको स्वायत्तताका कानूनी अधिकार दिएको भए पनि वन व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिका सरकारले तोके बमोजिम मात्र भयो। सरकारी वन कर्मचारीहरूको प्रशासनिक अधिकार र प्राविधिक ज्ञानको दोहोरो प्रभावबाट समूहहरू मुक्त हुन नसकेको परिस्थिति महासंघका पदाधिकारीहरूले अँल्याउँछन्। नागरिक सहभागिताको अर्को पक्ष भने सामाजिक असमानतासँग सम्बन्धित छ। सैद्धान्तिक रूपमा नागरिक समाजभित्रै व्याप्त असमानता पनि नागरिक सहभागिता तथा सार्वजनिक बहसको प्रमुख अड्चन हो (योड सन् १९९७)। ऐतिहासिक कालमा नै विभिन्न खालको वर्ग, जाति र लिंगका आधारमा गरिएका भेदभावले नेपाली समाजलाई तहगत रूपमा विभाजन गर्‍यो। यही वर्गीकरणका कारण फाइदा नपाएका प्रायः जनताले सामुदायिक वनमा सुशासन ल्याउन गर्नुपर्ने योगदानका लागि आफ्नो भूमिका देखेनन्। यसले अन्ततः राष्ट्रिय वन सुशासनका क्षेत्रमा उनीहरूको क्षमता प्रस्तुत गर्ने वातावरण समेत बन्न सकेन। अहिले पनि महासंघले तथाकथित उच्च जाति, आर्थिक रूपमा मध्यम वर्गीय, पहाडी वा हिमाली जनताको प्रतिनिधित्व गर्दछ। महासंघमा नेपालका कम फाइदा पाएका गरिब, महिला, मधेसी, दलित र जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व अझ पनि कम नै छ। सामुदायिक वनका धेरैजसो उपभोक्ताहरू विपन्न र पिछडिएका वर्गका भए पनि महासंघका समितिहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व न्यून छ। महासंघका कार्य समिति सदस्यहरूले पिछडिएका वर्गका तर्फबाट उनीहरूको सवाललाई उठाउन खोजे पनि समाजमा व्याप्त विभेदपूर्ण सामाजिक सम्बन्धले ती सवालहरूको सही ढंगले उठान गरेको देखिँदैन। यसर्थ महासंघभित्र पनि समावेशी प्रतिनिधित्वको सवाल प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखा परिरहेको छ।

विशेष गरी सन् २००६ मा भएको महासंघको तेस्रो साधारणसभापछि यसमा समानुपातिक सहभागिताका मुद्दाले प्राथमिकता पाइरहेको छ। तथापि समान सहभागिताको राष्ट्रिय बहसले आशा गरे बमोजिमको प्रतिनिधित्व अझ पनि हुन सकेको छैन। यसको तेस्रो साधारणसभामा उपस्थित जम्मा ३१७ सहभागीमध्ये १५ जना (४.७%) दलित, ९६ जना (३०%) जनजातिको उपस्थिति थियो। राष्ट्रिय स्तरमा उनीहरूको जनसंख्या हेर्ने हो भने क्रमशः १२.८ प्रतिशत र ३८ प्रतिशत छ। महासंघको विधानमा उल्लेख गरिएको

प्रावधान अनुसार यसका प्रत्येक समितिहरूमा कम्तीमा ५० प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व अनिवार्य छ । यद्यपि निर्णय प्रक्रिया तथा सुशासनको अभ्यासमा महिलाहरूको गुणात्मक सहभागिता उनीहरूको संख्या अनुरूपको छैन ।

महासंघको आन्तरिक संगठनको व्यवस्थापन नागरिक सहभागिताको अर्को महत्त्वपूर्ण सवाल हो । त्यहाँ भित्रको शक्ति तथा लाभ र जिम्मेवारीको बाँडफाँट लगायतका सवालहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् । महासंघका क्रियाकलापमा सहभागी भई यसका स्थानीय तहका कार्यकर्ताहरूले एक प्रकारको राजनीतिक शक्ति प्राप्त गरेपछि उक्त शक्तिको दुरुपयोग गरेका उदाहरण पनि छन् । यस अवस्थामा महासंघमा नैतिक जिम्मेवारीपनका लागि आचारसंहिता निर्माण गरी लागू हुन आवश्यक थियो । महासंघको प्रचलित नियम उल्लंघनको सवाललाई हेर्न कै लागि केन्द्रीय तहमा न्यायिक समितिको पनि व्यवस्था गरिएको छ । यसका कार्यकर्ताहरूका नैतिक आचरण नियन्त्रण गर्न उक्त समिति कसरी प्रभावकारी बन्न सक्छ भन्ने अर्को महत्त्वपूर्ण सवाल कायम नै छ । महासंघका कार्यकर्ताहरूका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत अवसरहरू बढिरहेका छन् । तथापि उनीहरूमा वितृष्णा पैदा हुन नदिई नैतिकता तथा प्रेरणामा अभिवृद्धि गर्दै ती अवसरहरूको बाँडफाँटलाई कसरी उत्पादनमुखी र न्यायिक बनाउने भन्ने सवाल पनि चुनौतीपूर्ण नै छ ।

विशेष गरी दातृनिकाय तथा राजनीतिक पार्टीहरू सँगको सम्बन्धलाई पुनः परिभाषित गरी महासंघ स्वावलम्बी एवं स्वायत्त बन्न सक्ला भन्ने सवाल पनि महत्त्वपूर्ण छ । महासंघमा दातृ निकायहरूले मुख्य गरी दुई तरिकाले प्रभाव पार्दछन्: पहिलो, निर्धारित उद्देश्यका लागि मात्र आर्थिक सहयोग गरी महासंघको काम गर्ने दायरालाई नै आर्थिक सहयोग गर्ने निकायको निर्धारित जिम्मेवारीसँग मेल खुवाउने । यस सवालमा महासंघका एक केन्द्रीय सदस्य भन्छन्, “हाम्रा कतिपय कार्यक्रमहरूमा आर्थिक सहयोगको सर्तका रूपमा दातृनिकायहरूको सहभागितालाई स्वीकार्नु पर्दछ । हामीलाई थाहा छ, उनीहरूको सहभागिताले ती कार्यक्रमहरूमा खासै सहयोग गर्दैन तर पनि हाम्रा कार्यक्रमहरू सफल पार्न आर्थिक सहयोगले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले हामीले उनीहरूको सर्तलाई मान्नेपर्ने हुन्छ ।”

दोस्रो, आर्थिक सहयोग गर्ने दातृ निकाय वा अन्य संस्थामा कार्यरत व्यक्तिहरूलाई महासंघका सदस्यभन्दा बढी जान्ने वा विशेषज्ञका रूपमा लिनु । वास्तवमा विकास विज्ञहरूका प्राविधिक परामर्शले महासंघको नागरिक सहभागिताको लडाइँको सम्भाव्यतालाई कमजोर गरेको छ । शुरुशुरुमा ती निकायहरूले महासंघको संस्थागत विकासका लागि आर्थिक सहयोग प्रदान गरेका थिए । तर पछि आएर उनीहरूले महिला अधिकार, सामुदायिक वनमा परैवी, संविधानसभाका बारेमा जनचेतना जगाउने र कार्बन व्यापार लगायतका

सवालसँग सम्बन्धित खासखास परियोजनाहरूमा आर्थिक सहयोग प्रदान गरिरहेका छन् । यस विषयमा महासंघका संस्थापक अध्यक्ष सम्झन्छन् :

शुरुमा विशेषज्ञहरूले सञ्जाल निर्माणको ढाँचा तथा रणनीति तय गर्न उल्लेख्य रूपमा सहयोग गरेका भए पनि हामीलाई सहयोग सल्लाह दिने विशेषज्ञहरूका बीच पनि एक प्रकारको द्वन्द्व भएको मैले अनुभव गरेको छु । जब हामी जनता संगठित गर्न तथा सामुदायिक अधिकारका मुद्दाहरू उठाउन सक्षम भयौँ तब सरकारी कर्मचारी लगायत अन्य परियोजना र त्यहाँ काम गर्ने विशेषज्ञहरूले आफैमाथि चुनौती महसुस गरी हामीलाई सहयोग बन्द गरे । यतिसम्म कि उनीहरूले सञ्जाल निर्माणका लागि सावउसहरूलाई महासंघमा आबद्ध नहुन समेत भने ।^{१४}

महासंघ स्थापनाका वर्षहरूमा सावउसहरूबाट सहयोग समेत प्राप्त भएको थियो, पछि त्यस्तो सहयोग क्रमशः नगन्य हुँदै गयो । तर नागरिक सहभागितामा आर्थिक खर्च भने क्रमशः बढ्दो छ । यसका लागि महासंघले सन् २००९ मा मात्र १० लाख अमेरिकी डलरभन्दा बढी खर्च गरेको थियो । यसमध्ये ज्यादै न्यून भाग मात्र महासंघको आन्तरिक कोष तथा सदस्य शुल्कले ओगटेको थियो । महासंघका केही सदस्य सावउसहरू वार्षिक रूपमा ८० लाख रुपैयाँभन्दा बढीको कारोबार गर्ने भए पनि केन्द्रीय महासंघले आयोजना गरेको कार्यक्रममा आवश्यक आर्थिक सहयोग गर्न अझै पनि तयार छैनन् । यसको मुख्य कारण भनेको महासंघप्रति आम उपभोक्ता समूहको विश्वास र महासंघको नेतृत्वमा जबाफदेहीको कमी हो ।

केही वर्षदेखि महासंघमाथि आफ्नो प्रभुत्व जमाउने उद्देश्यले महासंघमा राजनीतिक हस्तक्षेप ह्यात्तै बढिरहेको छ । महासंघका केन्द्रीय कार्यकर्ताहरू कुनै न कुनै राजनीतिक पार्टीको सक्रिय सदस्य हुने कारणले पनि हस्तक्षेप बढेको हो । विशेष गरी महासंघको स्थापना कालमा कुनै राजनीतिक पार्टीमा संलग्न नभएका सामाजिक कार्यकर्ताहरूको संख्या ज्यादै न्यून भएका कारण पनि महासंघमा राजनीतिक कार्यकर्ताहरूको सहभागिता स्वाभाविक र अनिवार्य थियो । राजनीतिक पार्टीका सदस्यहरू महासंघमा कार्यरत भएकै कारणले महासंघले वन स्रोत तथा व्यवस्थापनमाथि समुदायको अधिकार स्थापित गर्न विभिन्न राजनीतिक पार्टीहरूको परिचालन गर्ने सम्मको हैसियत समेत विकास गर्‍यो । तर जब राजनीतिक पार्टीहरूले महासंघको प्रक्रियामा बिस्तारै हस्तक्षेप गर्न थाले तब समस्या पैदा भयो ।

^{१४} हरि न्योपानेसँग वैशाख १४, २०६७ मा गरिएको कुराकानी ।

हस्तक्षेपले दुई किसिमको संकेत गर्दछ : पहिलो, महासंघका नेतृत्वकर्ताहरू सदस्य सावउसप्रति भन्दा राजनीतिक पार्टीका नेताहरूप्रति बढी जिम्मेवार हुनुमा धेरै फाइदा देख्छन्। दोस्रो, जब राज्यको एक अंगका रूपमा रहेका राजनीतिक पार्टीहरूले महासंघको शक्ति प्रयोग गर्दछन्, तब स्वतन्त्र नागरिक सहभागिताको लडाइँको मूल्यमाथि सम्झौता हुन्छ। महासंघका नेतृत्वकर्ताहरूले राजनीतिक नेताको संरक्षकत्वमा प्राप्त शक्तिभन्दा वन स्रोतमा आश्रित जनताको आवाज उठाउँदा प्राप्त हुने शक्ति बढी सशक्त हुन्छ, भन्ने महसुस नगर्दासम्म महासंघको शक्ति राजनीतिक पार्टीहरूले प्रयोग गरिरहन्छन्। महासंघको नेतृत्वलाई चुनेर पठाउने सदस्यभन्दा उनीहरूलाई संरक्षण दिने राजनीतिक नेता तथा दातृनिकायहरूले बढी हस्तक्षेप गर्नु एक जोखिमपूर्ण अवस्था सिर्जना हुनु हो। महासंघका संस्थापक अध्यक्ष भन्छन् :

महासंघको स्थापना कालमा भन्दा फरक, हालैका दिनहरूमा यसले सावउसहरूको अधिकारका लागि सञ्जाल निर्माण गर्न मूल अभियानको बाटो छोड्दै छ। सरकारी निकायप्रति यसको रबैया एवं दृष्टिकोण नरम बन्दै गइरहेको छ। मैले महासंघ सधैंभरि सरकारी कर्मचारीतन्त्रका विरुद्ध हुनुपर्छ भन्ने सुझाव दिन खोजेको होइन तर हाम्रो वन स्रोतमाथि स्थानीय समुदायको मुद्दामा कहिल्यै पनि सम्झौता गर्नु हुँदैन। विभिन्न परियोजना तथा स्रोतको उपलब्धताका नाममा महासंघका साथीहरूले कैयौँ सम्झौताहरू गरेका छन्। यसले अन्ततः नागरिक समाजका आन्दोलनलाई कमजोर बनाइरहेको छ। महासंघ स्थानीय जनताका सवालका बारेमा आवाज उठाउने मञ्चका रूपमा भन्दा पनि राजनीतिक नेताहरूको भाषण गर्ने थलोका रूपमा विकास भइरहेको छ।^{१५}

यी सबै घटनाहरूले राजनीतिक र नागरिक समाज कसरी एक अर्कालाई प्रभाव पार्न सक्छन् तथा नागरिकहरूको शक्तिलाई कसरी राज्य संयन्त्र तथा पद्धतिमा सार्न सकिएला भन्ने आधारभूत एवं सैद्धान्तिक प्रश्न जन्माएको छ। साथै महासंघ नागरिक लडाइँको आधारभूत एवं महत्त्वपूर्ण मञ्चका रूपमा भन्दा पनि कार्यकर्ताहरूले काम गर्ने अर्को एउटा सामान्य गैरसरकारी संस्थाका रूपमा चित्रित हुने जोखिम देखाउँदछ।

ज्ञान सञ्जालमा एकदमै धनी भएर पनि महासंघका कार्यकर्ताहरू यससँग जोडिएका कैयौँ सवालमा शास्त्रीय धारणा बनाउने बाहेक थप सिर्जनशील हुन सकेका छैनन्। जब तराईमा चाक्ला वन तथा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापनमाथि नियन्त्रणबारे फरक बहस शुरू हुन्छ तब समुदायको अधिकारका लागि महासंघको फरक ढंगको राजनीतिक अडानले यसका कार्यकर्ताहरूलाई उक्त सवालमा खुला रूपमा प्रस्तुत हुने थोरै मात्र स्थान दिएको

^{१५} हरि न्यौपानेसँग वैशाख १४, २०६७ मा गरिएको कुराकानी।

छ । महासंघको अहिलेको नीतिगत बहस एवं यसका बारेमा अरूले बनाएको अवधारणाले यो कुनै पनि अवस्थामा स्थानीय समुदायको अधिकारका लागि भन्दा पनि निश्चित खालको वन व्यवस्थापनको तरिकाको मात्र बढी वकालत गरेको देखिन्छ । दातृ निकायहरूको आर्थिक सहयोगमा बढी निर्भर भएका कारणले विशेष गरी वन र वातावरण सेवा बढाउन समुदाय र निजी क्षेत्रको समझदारीमा प्राप्त हुनसक्ने फलदायी सहभागिताको पाटोलाई गुमाएको छ । हरित उद्योगको नारा पछिल्लो समयमा उठाइए पनि यो ठोस रूपमा पैरवीको मुद्दा बन्न सकेको छैन ।

महासंघभित्र “सांगठनिक कर्मचारीतन्त्र” को बढ्दो प्रवृत्तिले पनि यसको नागरिक सहभागितालाई कडा ढंगले अघि बढाउनसक्ने क्षमतालाई केही हदसम्म असर गरेको छ । यसले अन्ततः महासंघलाई उसकै अभियान र आन्दोलनको मूल मर्मबाट केही टाढा पुऱ्याएको छ । महासंघ नेतृत्वको बाहिरी सञ्जाल तथा संगठन सँगको बढ्दो हिमचिमले पनि यसका अगुवाहरू सावउसको नजरमा अन्य बाहिरी अवसरका लागि बढी आशावादी देखिन थालेको प्रतिक हुन्छ । हालैका वर्षहरूमा साझेदारी परियोजना सञ्चालनका लागि महासंघमा दातृनिकायहरूको पहल बढ्दो छ । महासंघका कार्यकर्ताहरू आफैले पनि त्यस प्रकारको पहल समेत गरेको पाइन्छ । यसर्थ महासंघभित्र नागरिक लडाइँभन्दा पनि प्राविधिक सेवा दिने पक्ष उल्लेख्य रूपमा सक्रिय छ । यसले अन्ततः नागरिक तथा राजनीतिक मुद्दालाई बेवास्ता गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न मद्दत पुगिरहेको छ । यसर्थ सिकाइको अवधारणाबाट हेर्ने हो भने महासंघभित्र प्राविधिक पक्षका बारेमा (जस्तो, जडिबुटी) अनुसन्धान गर्न वा प्राविधिक सेवा प्रदायक हुन हुने कि नहुने भन्ने कोणबाट पर्याप्त बहस भएको छैन । वास्तवमा यस्ता प्राविधिक तथा सेवा प्रदान गर्ने खालका परियोजना सञ्चालन महासंघभन्दा बाहेकका अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूले राम्रोसँग गरिरहेका छन् ।

अन्ततः नागरिक सहभागिता र नीतिगत परिवर्तन बीचको सम्बन्ध निश्चित गर्ने सवाल महत्त्वपूर्ण छ । महासंघले नीतिगत प्रक्रियामा प्रभाव पार्न सक्छ तर नीतिगत परिवर्तनमा प्राप्त सफलतालाई कसरी संस्थागत तह र दैनिक अभ्यासमा लागू गरिन्छ भन्ने सवाल बाँकी नै छ । महासंघ एवं सरकारी प्रशासनको बीचको निरन्तर एवं रचनात्मक अन्तरक्रियाको अभावमा महासंघको सशक्त आन्दोलनबाट प्राप्त नतिजाहरू संस्थागत हुन नसकेको अवस्था छ । यद्यपि यहाँ राज्यका नीति प्रक्रियामा उनीहरूको निरन्तर संलग्नताका लागि प्रतिबद्धता र क्षमताको अझ पनि कमी नै छ । महासंघका एक नेताले एक छलफल कार्यक्रममा भनेका थिए :

पहिला पहिला सरकार तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले आयोजना गर्ने नीतिगत बहसमा महासंघलाई बोलाईदैनथ्यो । हिजोआज हुने त्यस खालका बहसमा सहभागी हुन

कैयौँ अनुरोधहरू आउँछन्। हामीले हाम्रो कार्यकर्ताहरूलाई ती कार्यक्रमहरूमा सहभागी गराई समुदायका सवाल एवं अवधारणाका बारेमा समालोचनात्मक ढंगले बुझ्ने एवं आफ्नो धारणा राख्न सक्षम बनाउन कठिन भइरहेको छ। फलस्वरूप हामीले दाबी गरे अनुसार स्थानीय समुदायको प्रतिनिधित्व गर्दै उनीहरूको सवाल उठाउने सन्दर्भमा त्यस्ता मञ्चहरूबाट भरमग्दुर फाइदा उठाउन सकेका छैनौँ। यसर्थ हाम्रो फलदायी सहभागिताको सवाल हाम्रा लागि महत्त्वपूर्ण छ।^{१६}

केही सवालहरूमा महासंघले स्थानीय समुदायलाई परिचालन गरी सरकारलाई उनीहरूका पक्षमा सम्झौताका लागि बाध्य पार्न समेत सफल भएको छ। तथापि ती सम्झौताका कार्यान्वयनका बारेमा निरन्तर रूपमा निगरानी गर्नसक्ने क्षमता अभावका कारण वा त्यस प्रतिको उदासीनताका कारण कैयौँ सम्झौताहरू व्यावहारिक रूपमा लागू हुन सकेका छैनन्।

निष्कर्ष

वन व्यवस्थापनमा राज्य केन्द्रित इतिहासलाई हेर्ने हो भने नेपालमा नागरिक सहभागिताको सवाल उठानका लागि सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघलाई एक सिर्जनात्मक उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। मुख्य गरी स्थानीय, जिल्ला स्तरीय हुँदै राष्ट्रिय स्तरमा समेत वन सुशासनका विभिन्न तहहरूमा नागरिक सवाल उठाउन देश भरिका करिब १ करोड जनताहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने स्थानीय सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सञ्जाल निर्माणको सिर्जनात्मक प्रयासका रूपमा व्याख्या गरिनुपर्दछ। वन ऐन, २०४९ ले वन स्रोत व्यवस्थापन तथा उपयोगमा समुदायको अधिकार सुनिश्चित गर्नु नै महासंघको विकासमा कोसेढुंगा साबित भयो। यसले नै सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ स्थापनार्थ स्थानीय रूपमा ठोस पूर्वाधार तयार गरेको थियो।

महासंघको यो विश्लेषणले के दखाउँछ भने आम नागरिकहरूको सहभागिता एवं उचित नेतृत्वकर्ता सहितको स्वःस्फूर्त नागरिक अभियानले व्याप्त केन्द्रीकृत शासनमाथि चुनौती दिन सक्छन् र विकेन्द्रित र अन्तरक्रियात्मक शासन प्रणाली स्थापित हुनसक्छ।

महासंघको सांगठनिक क्षमताले अप्रजातान्त्रिक तवरमा गहिरो जरा गाडेको वन क्षेत्रको शासनलाई सहभागितामूलक बनाउन अझ पनि सकिरहेको छैन। यसको मुख्य कारण भनेको महासंघको आफ्नै संस्थागत दीगोपनका लागि बाहिरी स्रोतमा निर्भर हुनुपरेकोले हो। जसका कारण महासंघको नेतृत्वकर्ताले आफ्नो अडानमाथि सम्झौता गर्ने तथा यसका सदस्यहरू बाह्य स्रोतप्रति बढी आशामुखी हुने गरेका छन्। यसका साथै दातृनिकाय एवं अन्तर्राष्ट्रिय

^{१६} महासंघका तत्कालीन महासचिवद्वारा कात्तिक-मंसिर २०६६ (सेप्टेम्बर २००९) तिर व्यक्त विचार।

संघ-संस्थाहरूले आफ्ना मुद्दालाई सम्बोधन गर्नसक्ने महासंघलाई एक स्थापित र व्यापक संस्थाका रूपमा मान्यता दिन हिचकिचाउनु पनि अर्को मुख्य कारण हुनसक्छ । महासंघ आफ्ना सदस्य समूहहरूको सवालको अवमूल्यन गरी शक्तिशाली टाटाबाटैहरूका लागि राजनीतिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक चलखेलका लागि आकर्षक केन्द्रका रूपमा पनि उदय हुँदैछ । राजनीतिक लडाइँमा नागरिकहरूको कसिलो आधारलाई कम आँकदै विकासे निकायहरूको सल्लाहमा यस्तो अवस्थाको सिर्जना हुनगएको जस्तो पनि देखिन्छ । यसले अन्ततः महासंघ सशक्त नागरिक आन्दोलनको बाटो बिराउँदै एक पेसाकर्मीको संस्थाको बाटोतर्फ उन्मुख भएको हो कि भन्ने शंका पैदा हुन्छ ।

बृहत् सञ्जाल भएका कारण पनि महासंघमा भित्र र बाहिर दुवै तर्फबाट उत्तिकै खतरा छ । बाहिरबाट राजनीतिक पार्टीहरूले महासंघमा हस्तक्षेप गर्ने प्रवृत्ति बढेको स्पष्ट देखिन्छ । साथसाथै महासंघको घटनाले के पनि देखाउँछ भने संस्थागत सीमा, कार्यगत तरिका र संस्थागत स्वभावले निरन्तर सिक्न र परिवर्तन हुन आन्तरिक अड्चन पैदा भएको छ । फलस्वरूप नयाँ सवाल एवं मुद्दाहरूमा तत्काल सशक्त जबाफ दिन महासंघ निर्बल हुँदैछ ।

समग्रमा नागरिक सहभागिताले अप्रजातान्त्रिक शक्तिका विभिन्न रूपहरूलाई चुनौती दिन सक्छ भन्ने पाठ महासंघबाट सिक्न सकिन्छ । यद्यपि आफैले दाबी गरे बमोजिमको प्रतिनिधित्व गर्ने समुदाय भित्रैबाट पनि यसलाई चुनौती आउन सक्छ । यसबाट बचन महासंघका कार्यकर्ताहरूले विभिन्न क्षेत्रका समूहलाई आन्तरिक लोकतान्त्रिक बहसमा कसरी सहभागी गराउन सक्छन् र आफ्नो संस्थागत अधिनायकत्वलाई पनि समालोचनात्मक ढंगले कसरी सम्बोधन गर्न सक्छन् भन्नेमा नै निर्भर गर्दछ । वन सुशासनमा स्रोत एवं ज्ञान प्रवाह एवं नियन्त्रण गर्ने संरचनागत परिपाटीको परिवर्तनले पनि उक्त समस्या समाधानमा केही हदसम्म भूमिका खेल्न सक्दछ । अझ वन क्षेत्रको लोकतान्त्रिक शासकीय पद्धतिको लागि महासंघको योगदान त्यो बेला बढी सार्थक रहन्छ जुन बेला समुदायको स्रोत माथिको अधिकारको मुद्दालाई स्थानीय शासन पद्धतिको फराकिलो दायरामा प्रस्तुत गरेको देख्न सकिन्छ ।

धन्यवाद

यो अनुसन्धान गर्न सहयोग गर्ने फोरेष्टएक्सन नेपालप्रति कृतज्ञ छु । मेरो पुरानो अंग्रेजी लेखका अंश छानी अनुवाद गर्ने र यस लेखमा थप्ने अनि आवश्यक सम्पादन गर्ने मार्टिन चौतारीका हर्षमान महर्जनलाई धन्यवाद ।

सन्दर्भ सामग्री

- ओझा, हेमन्तराज । २०६९ । सामुदायिक वन महासंघ र लोकतान्त्रिक सुशासनको प्रश्न ।
हाम्रो वन सम्पदा १०(१) : २१-३० ।
- Blaikie, Piers, John Cameron, and David Seddon. 2001. *Nepal in Crisis: Growth and Stagnation at the Periphery*. Oxford: Clarendon Press.
- Cameron, John. 1998. Development Thought and Discourse Analysis: A Case Study of Nepal. In *New Perspectives on India-Nepal Relations*. Kalim Bahadur and Mahendra Lama, eds. pp. 215-233. New Delhi: Har-Anand Publications.
- Eckholm, Erik P. 1976. *Losing Ground: Environmental Stress and World Food Prospects*. New York: W.W. Norton.
- Gilmour, D.A. and R.J. Fisher. 1991. *Villagers, Forests and Foresters: The Philosophy Process and Practice of Community Forestry in Nepal*. Kathmandu: Sahayogi Prakashan.
- Guthman, Julie. 1997. Representing Crisis: The Theory of Himalayan Environmental Degradation and the Project of Development in Post-Rana Nepal. *Development and Change* 28: 45-89.
- Hobley, Mary. 1996. *Participatory Forestry: The Process of Change in India and Nepal*. London: Rural Development Forestry Network (RDFN) and Overseas Development Institute (ODI).
- Malla, Y.B. 1997. Sustainable Use of Communal Forests in Nepal. *Journal of World Forest Resource Management* 8(1): 51-74.
- Malla, Y.B. 2001. Changing Policies and the Persistence of Patron-Client Relations in Nepal: Stakeholders' Responses to Changes in Forest Policies. *Environmental History* 6(2): 287-307.
- Metz, John J. 1995. Development in Nepal: Investment in the Status Quo. *GeoJournal* 35: 175-184
- Ojha, Hemant. 2002. *Users' Federation in Forestry: Emergence, Intervention and Contributions to Sustainable Community Management of Forests in Nepal*. Kathmandu: ForestAction Nepal.
- Ojha, Hemant. 2008. *Reframing Governance: Understanding Deliberative Politics in Nepal's Terai Forestry*. New Delhi: Adroit Publishers.

- Ojha, Hemant. 2009a. Forests, Communities and Federations: Emerging Patterns of Civic Engagement in Nepal. Paper presented at Social Capital and Civic Engagement Conference, organized by Munk Centre, University of Toronto, Department of Geography, Toronto, May 7–10.
- Ojha, Hemant. 2009b. Civic Engagement and Deliberative Governance: The Case of Community Forest Users' Federation, Nepal. *Studies in Nepali History and Society* 14(2): 303–334.
- Ojha, Hemant and N. Timsina. 2008. From Grassroots to Policy Deliberation: The Case of Community Forest Users' Federation in Nepal. In *Knowledge Systems and Natural Resources: Management, Policy and Institutions in Nepal*. Hemant R. Ojha, Netra P. Timsina, Ram B. Chhetri, Krishna P. Paudel, eds., pp. 60–85. Canada: Cambridge University Press and Candian International Development Research Centre (IDRC).
- Ojha, Hemant, Dil R. Khanal, Naya Sharma, Hari Sharma, and Bharti Pathak. 2007. Federation of Community Forest User Groups in Nepal: An Innovation in Democratic Forest Governance. Paper 26, proceedings of an international conference on Poverty Reduction and Forest: Tenure, Market and Policy Reforms, The Center for People and Forests (RECOFTC) and RRI.
- Regmi, Mahesh Chandra. 1978. *Land Tenure and Taxation in Nepal*. Delhi: Adroit Publishers.
- Young, Iris Marion. 1997. Difference as a Resource for Democratic Communication. In *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. James Bohman and William Rehg, eds., pp. 383–406. Massachusetts and London: The MIT Press.